

Feministična bioetika: utelešenje, odtujitev in identiteta¹

Abstract

Feminist Bioethics: Embodiment, Alienation and Identity

In her article, Dickenson discusses the meaning and impact of the feminist critique regarding women's sexuality in the context of modern reproductive technologies, especially stem cell research, IVF and the selling of human eggs on the market. The author shows how feminist thought influenced the field of practical bioethics and how feminists approached the interesting and often complex challenges that stem from the fundamental concepts of bioethics. Feminist scholars in the field of bioethics have used *praxis* to inform theory and theory to inform *praxis* in a dialectic manner. Three principal foci of this theoretical re-examination of canonical concepts have developed: 1) property in the body, including its alienation, and exploitation; 2) autonomy and freedom of choice; and 3) embodiment.

Keywords: stem cell research, reproduction, surrogacy, feminism, bioethics, autonomy, freedom, embodiment, alienation

Donna L. Dickenson is an American philosopher specialized in medical ethics. She is Emeritus Professor of Medical Ethics and Humanities at the University of London, fellow of the Ethox and HeLEX Centres at the University of Oxford, and visiting fellow at the Centre for Ethics in Medicine, University of Bristol. She is the author of more than 20 books on medical bioethics. (D.Dickenson@bristol.ac.uk)

Povzetek

Donna L. Dickenson v članku razpravlja o pomenu in vplivu feministične kritike na razumevanje ženske spolnosti v kontekstu sodobnih reproduktivnih tehnologij, predvsem raziskav matičnih celic, *in vitro* fertilizacije in prodaje ženskih jajčec na trgu. Pokaže, kako je feministična kritika vplivala na področje praktične bioetike in kako so feministke zasnovala razvoj zanimivih in pogosto globokih izzivov, ki jih ponujajo temeljni koncepti bioetike, med drugim ženska spolnost in reprodukcija, in pomagale pri njem. Feministične bioetičarke so v dialektični maniri skozi prakso bogatila teorijo in skozi teorijo bogatila prakso, iz njihovega prespraševanja in kritike pa so izšla tri temeljna področja feministične bioetike, in sicer: 1. premoženje znotraj telesa, njegova odtujitev in izkoriščanje; 2. avtonomija in svobodna izbira; 3. utelešenost.

Ključne besede: matične celice, reprodukcija, nadomestno materinstvo, feminizem, bioetika, svoboda, avtonomija, utelešenost, odtujitev

Donna L. Dickenson je ameriška filozofinja, specialistka za področje medicinske etike. Je profesorica emeritus medicinske etike in humanistike na Univerzi v Londonu, predavateljica v centrih Ethox in HeLEX Univerze v Oxfordu, gostujoča predavateljica v Centru za etiko v medicini Univerze v Bristolu in avtorica več kot dvajset knjig s področja medicinske bioetike. (D.Dickenson@bristol.ac.uk)

¹ Gre za prevod besedila Donne L. Dickenson z naslovom *Feminist Bioethics: Embodiment, Alienation and Identity*. Besedilo je bilo prvič objavljeno 17. januarja 2014 na spletnem naslovu *Implications Philosophiques* (ISSN 2105-0864; <http://www.implications-philosophiques.org/>) in je dostopno na: <http://www.implications-philosophiques.org/actualite/une/feminist-bioethics-embodiment-alienation-and-identity/>.

Za dovoljenje za prevod in objavo se najlepše zahvaljujemo uredniku publikacije, g. Thibaudu Zuppingerju, ki nam je 12. decembra 2016 odobril avtorske pravice.

Konvencionalni bioetiki pogosto primanjkuje politična dimenzija, kar velja zlasti za individualistični angloameriški kontekst. Obstoječi prevladujoči utilitarizem, še zlasti v Veliki Britaniji, temelji na simplistični predpostavki, da je vsak predlog medicine nujno tudi dober za splošno blaginjo. Čeprav so številni pionirji bioetike sami sebe razumeli za izzivalce tega *statusa quo* (Callahan, 2012), pa nekateri opozovalci opozarjajo, da vodilnim bioetikom ni uspelo raziskati in izprašati socialnih in ekonomskih dejavnikov biomedicine (Fox in Swazey, 2008). Omenjeni nekritični vidik je pogosto podkrepjen s prav tako simplističnim stališčem, da sta pacientova avtonomija in izbira ključnega pomena, kar je posledica napačne oblike kantovske etike, ki dejansko nasprotuje utilitaristični pristranskosti. Angloameriška bioetika se je z biomedicino sicer začela bolj kritično ukvarjati že leta 1960, vendar pa nekateri opozarjajo, da to »ni več (če je sploh kdaj bilo) svobodno, opozicijsko in družbeno kritično reformistično gibanje« (Evans, 2010: 219).

V nasprotju s tem je feministična bioetika nedvoumno politična. Čeprav feministične bioetičarke ne nasprotujejo sodobnim znanstvenim odkritjem, ki dejansko pomagajo ženskam, pa so se bolj kot večina konvencionalnih bioetikov pripravljene vprašati, ali ta odkritja pomagajo vsem enako, in še zlasti, kakšen vpliv imajo na ženske. Feministične bioetičarke kot glavne teme biomedicinske etike omenjajo vprašanja moči, zatiranja in izkoriščanja. Prav tako so razvile relacijski pojem avtonomije, da bi raziskale meje svobodnega odločanja, v svojih analizah pa so v ospredje postavile vprašanje pravičnosti. Končno so feministične teoretičarke, vključno s feminističnimi bioetičarkami, razvile kompleksne in prefinjene analize utelešenosti, odtujitve in identitete. Feministične bioetičarke so pri preoblikovanju omenjenih konceptov, ki vsebujejo osebne izkušnje žensk, uspešno dokazale njihovo filozofsko globino.

Preden odpremo razpravo o tem, kako je feministična bioetika temeljito preobrazila ključne filozofske koncepte, bomo predstavili področja praktične etike, s katerimi se je največ ukvarjala. Omenjene teme vključujejo reproduktivna vprašanja, vendar pa se nikakor ne omejujejo zgolj nanje, kakor napačno domnevajo nekateri kritiki (Holm, 2012). Na primer, feministične bioetičarke so s svojo kritiko močno vplivale na raziskave matičnih celic. Spodbudile so znanstvenike, da so na novo ovrednotili razvoj raziskav na tem področju, ki se je izkazalo za goljufivo in celo izkoriščevalsko do žensk.

Feministična bioetika, reproduktivna vprašanja in tehnologija matičnih celic

Ključna ugotovitev feminizma je, da nove reproduktivne tehnologije (NRT) niso spolno nevtralne. Dejstvo je, da ženske nosijo disproporcionalno večji delež tveganja in bremen v povezavi z NRT, zato je prav, da njihovo situacijo posebej obravnavamo. Na primer, če bi se vzpostavila splošna praksa uporabe predimplantacijske genetske diagnostike (PGD), da bi tako odkrivali in izločali zarodke z genetskimi mutacijami, ali da bi, če smo bolj špekulativni, razvili »izboljšane« posameznike/ice z višjimi kognitivnimi sposobnostmi (Buchanan, 2011), potem bi bile ženske rutinsko izpostavljene dodatnim bremenom, povezanim z *in vitro* fertilizacijo (IVF), ki je po navadi prvi pogoj za PGD. Ta tveganja vključujejo potencialno usodno hiperstimulacijo jajčnikov in druga tveganja, povezana z invazivnimi postopki. Zagovorniki »izboljšav«, ki trdijo, da bi morali proizvajati najboljše mogoče otroke (Savulescu, 2001), pa se redko zavedajo bremena, ki ga s tem nalagajo ženskam: na to je opozorila šele feministična analiza (Dickenson, 2012).

Feministična analiza je bila tako ključna pri poudarjanju načinov, kako morajo ženske nositi primarno etično in legalno odgovornost za zdravje svojih zarodkov in otrok. Na primer, v ZDA so bile nekatere ženske kazensko obravnavane na sodiščih in aretirane zaradi škode, ki so jo kot odvisnice od drog povzročile lastnim zarodkom. In čeprav obstajajo dokazi, da lahko okvarjena sperma povzroči številne genetske motnje, se razprava še vedno giba izključno v okviru ženske odgovornosti (Daniels, 2009).

Seveda se feminizem tako v ZDA kot v Evropi močno povezuje z gibanjem proti kriminalizaciji splava. Obstaja potencialno protislovje med *pro-choice* ideologijo omenjenega gibanja in mojo predhodno izjavo, da je feminizem skeptičen glede »izbire« kot nečesa brezpogojnega in pristnega. Vendar pa se feministične bioetičarke ne zanašajo izključno na argument o navidezni svobodni izbiri ženske: uporabljajo na primer tudi argumente v zvezi s telesno integriteto in privolitvijo (McDonagh, 1997) oziroma v zvezi z dojemanjem ženskega telesa kot lastnine (Looper-Friedman, 1995). Catriona MacKenzie je odkrito kritizirala argument izbire in namesto tega ponudila feministični fenomenološki pogled na utelešenje nosečnosti, ki poudarja »moralno partikularnost nosečnosti« (MacKenzie, 1992). Carolyn McLeod in Françoise Baylis podobno trdita, da bi celo *pro-choice* feministke morale upoštevati relacijski status zarodka, ne pa ga obravnavati zgolj kot objekt (McDonagh in Baylis, 2006). V odlični analizi, ki pritrjuje mojemu mnenju, da tipična feministična analiza širi področje bioetike z namenom vključevanja dimenzije moči, Melinda Cooper proučuje ameriško obsesijo s stvarjenjem in statusom življenja zarodka v luči ustvarjanja ameriškega dolga v svetovni politiki (Cooper, 2006).

Toda ne glede na to, kako dragoceni so prispevki feministične bioetike v zvezi z novimi reproduktivnimi tehnologijami, te ne smemo omejiti le na omenjene teme: to bi bilo enako napačno kot definirati ženske zgolj v okviru njihove reproduktivne

vloge (Birke, 1999). Na primer, na področju raziskav o matičnih celicah je šele feministična analiza razkrila prevaro korejskega znanstvenika Hwang Woo Suka. Ko je Hwang objavil članek v prestižni znanstveni reviji *Science*, v katerem je trdil, da je ustvaril enajst individualnih linij matičnih celic, kar velja za eldorado raziskovanja matičnih celic (Woo-Suk in dr., 2005), so se le redki vprašali, kje je pridobil tako veliko človeških jajčec, ki so potrebna za njegove tehniko, imenovano somatski celični nuklearni transfer (SCNT). Pri razkrivanju dejstva, da je Hwang veliko jajčec kupil nelegalno in pritiskal na svoje mlade raziskovalke, naj mu »donirajo« svoja, je igrala pomembno vlogo prav feministična organizacija *Korean WomenLink*, ki je sodelovala z raziskovalnim novinarjem Davidom Cyranoskim in korejsko televizijsko hišo MBC (Cyranoski, 2004). Hwang je uporabil skupaj 2221 jajčec 119 žensk; ob tem se je pri 15 ženskah razvila potencialno nevarna hiperstimulacija jajčnikov (Baylis, 2009) – in vse to zaman, saj Hwang sploh ni razvil nobene linije matičnih celic.

Toda serija dogodkov, ki so sčasoma pripeljali do razkritja prevare, ni bila sprožena v recenzentskih postopkih revije *Science*, tudi je ni sprožila raziskovalna skupnost, ki se ukvarja z raziskovanjem matičnih celic; sprožile so jo aktivistke iz *Korean WomenLink*. Feministke so se namreč tedaj že dobro zavedale, da je tehnika SCNT, različica katere je omogočila stvaritev prve klonirane živali, ovce Dolly, strašansko potratna. Medtem ko se je bioetična analiza v času rojstva Dolly večinoma ukvarjala z vprašanjem identitete, so se feministke osredinile na veliko število jajčec – več kot 400 – in kar 267 »nadomestnih mater«, ki so bile potrebne, da je raziskovalcem končno uspelo ustvariti en sam klon. Zato so se feministke vprašale: Če bi kadarkoli legalizirali reproduktivno kloniranje ljudi, kakšna zaščita bi bila ponujena nadomestnim materam, potrebnim za izvedbo procesa? Kako bi priskrbeli toliko jajčec? Ali bi se razvil globalni trg z jedri človeških jajčec za raziskovalne namene, na katerem bi bile najcenejše »dobaviteljnice« revne Afričanke (Dickenson, 2004)? Feministke se pri analizi teh vprašanj niso osredinile le na znanstveni, temveč tudi na njihov ekonomski in politični vidik.

Feministične bioetičarke so podobno poudarjale, da obstajajo tako pri raziskovanju matičnih celic kot tudi pri delovanju mednarodnega trga z jajčeci možnost, da žensko tkivo postane »biokapital«, in da ni nikakršnih etičnih varovalk, ki bi preprečevale poglobljenje ženskega reproduktivnega dela (Ikemoto, 2009; Waldby in Cooper, 2008; Schneider in Schumann, 2001; Dickenson, 2009). Skladno s tem odkrito političnim pristopom so tudi pokazale, kako je tovrstno trgovanje naraščalo sočasno z uveljavljanjem neoliberalnega, *laissez-faire* pristopa k regulaciji v anglo-saksonskih državah, čeprav v izrazito manjši meri v Franciji in Nemčiji (Dickenson, 2013). Francija prodajo jajčec konsistentno prepoveduje že od prvih zakonodajnih aktov s področja bioetike, prepoved tovrstnega trgovanja pa je ostala tudi po najnovjši reviziji teh zakonov, končani junija 2011. Čeprav koncepti v ozadju francoskega modela regulacije prav tako izvirajo iz zahodne politične filozofije, iz *laissez-faire* liberalizma in utilitarizma, ki prevladujeta v razpravah v ZDA in

Veliki Britaniji, pa je francoski pristop utelešenje zelo drugačnega niza družbenih prepričanj o prodaji jajčec in komercialni naravi nadomestnega materinstva.

Toda celo v Franciji obstaja močno gibanje, ki favorizira regulirano obliko nadomestne nosečnosti, ki jo podpirajo tudi številne vodilne feministke (Merchant, 2012). Zavajajoče bi bilo tudi namigovati, da komercializaciji človeških jajčec nasprotujejo vse feministične bioetičarke. S kritiziranjem odločitve prodajalk, da poblagovijo svoja jajčeca, imajo še največji problem feministike v ZDA, saj tovrstna kritika izpade kot paternalistično prespraševanje ženske izbire in kompetentnosti. Namreč, borke za reforme v zvezi s splavom se že od sedemdesetih let prejšnjega stoletja združujejo pod zaščitnim znakom »ženske pravice do izbire« (Merchant, 2005). V tem kontekstu se lahko pojavi nezaupanje v vsakršen poskus reguliranja neomejene ženske »svobode« pri prodaji svojih jajčec.

Na primer, avgusta 2013 je kalifornijski guverner Jerry Brown doživel kritike iz vrst nekaterih feministk, ker je vložil veto na osnutek zakona, s katerim bi bila odpravljena prepoved prodaje jajčec za raziskovanje matičnih celic. Te feministke so svoje zagovarjanje poblagovljenja argumentirale s pravico žensk, da se odločijo same. Nasprotnice poblagovljenja so predlog zakona sicer podpirale, vendar pa so svoje stališče utemeljevale s tem, da še niso raziskani dolgoročni učinki ovarijske hiperstimulacije, zato prodajalke jajčec ne morejo podati soglasja na podlagi popolne obveščенosti o morebitnih tveganjih. Ta dihotomija med tistimi feministkami, ki podpirajo prosti trg, in tistimi, ki pozivajo k regulaciji, se razširi med same zagovornice regulacije, ki se delijo na tiste, ki regulacijo vidijo kot sredstvo preprečevanja poblagovljenja telesa, in druge, ki menijo, da mora biti regulacija zamejena na preprečevanje najhujših ekscesov, ki jih lahko povzroči prosto trgovanje z ženskim tkivom (Spar, 2006).

Na vseh omenjenih področjih praktične bioetike so feministke tako zasnovale nadaljnji razvoj zanimivih in pogosto globokih izzivov temeljnem konceptom bioetike in tudi pomagale pri njem. V dialektični maniri so uporabile *praxis* za obogatitev teorije in teorijo za obogatitev *praxisa*. Iz omenjene ponovne proučitve osnovnih teoretskih konceptov so izšla tri temeljna področja raziskovanja, in sicer: 1. lastnina znotraj telesa, njena odtujitev in izkoriščanje; 2. avtonomija in izbira; 3. utelešenje.

Lastnina znotraj telesa, njena odtujitev in izkoriščanje

Predstavljeni praktični primeri so pokazali, da vloge žensk pri ustvarjanju »biokapitala«, tj. bogastva, ki nastaja skozi nove biotehnologije, pogosto ne pripoznamo dovolj. Še posebej redko je žensko delo prepoznano kot načrtna dejavnost neodvisnega subjekta. Žensko delo, še zlasti delo, vloženo v rojstvo otroka, se redko sploh pripozna *kot delo*. Denimo, nadomestno materinstvo se obravnava zgolj kot »posojanje maternice«, pri čemer se povsem spregledajo tveganja in

bolečine, povezane s celotnim obdobjem nosečnosti, prav tako pa se drastično reducira dejavna vloga matere.

V okviru liberalne politične teorije, še zlasti Lockove, je delo temelj pravice do lastnine. V tem smislu glavni tok liberalne teorije praviloma pripozna žensko delo pri ustvarjanju izdelkov v okviru novih reproduktivnih tehnologij (Dickenson, 1997a). Pričakovali bi, da bo feministični analizi več ponujal marksizem, vendar pa ima tudi ta svoje meje uporabnosti. Številne feministične teoretičarke so prevzele psihološke vidike marksističnega koncepta odtujitve (Bartky, 1979; Foreman, 1977; Barrett, 1980), vendar so ga le redke aplicirale na ekonomijo in tehnologijo. Vendar pa pri Marxu odtujitev ni toliko povezana s psihološkim kot s pojmom zunanega, vsiljenega dela. V *Grundrisse* Marx piše, da se delo v kapitalističnem sistemu, ki proizvaja odtujitev, »vedno kaže kot nekaj odbijajočega, kot *od zunaj vsiljeno delo*, in ne kot delo, ki bi nas, nasprotno, osvobajalo in osrečevalo« (Marx, 1973: 611). Niti Marx niti Engels zatiranja poročene ženske ne dojemata kot obliko odtujitve, ki je značilna za odnose v kapitalizmu; gospodinjsko delo je zanju le nekapitalistična anomalija.

Vendar pa so feministke od samega začetka »ženskega vprašanja«, začeni z avtoricama, kot sta Mary Wollstonecraft in Margaret Fuller, vztrajale, da je gospodinjsko delo ženskam dejansko zunanje in vsiljeno in da to velja celo za ustvarjanje najbolj intimnega »izdelka«, otrok. Trdile so, da se ženske spodbuja k mišljenju, da je njihovo družinsko delo nekaj, kar jih »osvobaja in osrečuje«. Tako so feministke prenesle logiko odtujitve na zakonsko zvezo in še posebej na to, kar Marx imenuje reprodukcija: obnavljanje delovne zmožnosti obstoječih delavcev z zagotavljanjem hrane in udobja ter priskrbovanje prihodnjega rodu delavcev prek rojevanja otrok in njihove vzgoje. Feministične bioetičarke so pojem reprodukcije še razširile, tako da so vanj zajele tudi nove reproduktivne tehnologije in bioetiko (Dickenson, 2001; Ferguson, 1991).

Francoska feministična teoretičarka Christine Delphy pa Marxov pojem reproduktivnega dela nadomesti s tem, kar imenuje »gospodinjski način produkcije«. Takole piše:

Daleč od tega, da bi lahko narava dela, ki ga opravijo ženske, razložila njihov odnos do produkcije, temveč so njihovi (ženski) produkcijski odnosi tisti, ki pojasnijo, zakaj je njihovo delo izključeno iz sveta vrednosti. Iz tržne menjave so izključene ženske kot ekonomski subjekt, ne pa tisto, kar ustvarijo. (Delphy, 1984)

Njen pristop k temi je veliko bolj obetaven od Marxovega: avtorica definira odtujitev v terminih ekonomske aktivnosti in pomanjkanja moči. Ponudi razlago, zakaj si ženske ne lastijo dela, ki ga opravijo doma, zakaj je primerno, da to delo štejejo za odtujeno, ter zakaj je prav, da dom razumemo kot produkcijski način, na katerega lahko apliciramo Marxovo analizo odtujitve. Meni, da gospodinjsko

delo ni izključeno iz tržne menjave zaradi narave samega dela, tako kot menita Marx in Engels, ampak preprosto zato, ker ga opravljajo ženske.

To analizo lahko, na primer, razširimo na preskrbo z jajčeci za potrebe raziskav na področju matičnih celic, na fenomen, ki ga imenujem »izginula ženska« (Dickenson, 2006a). V Hwangovem primeru so bili le redki komentatorji pozorni na dejstvo, da je za SCNT-tehniko nujna »žetev« človeških jajčec, še manj pa se jih je vprašalo, od kod so ta jajčeca sploh prišla. Ženske bodo, kjer sestavne dele »biokapitala« priskrbijo one, praviloma izključene iz kritične analize, tiste, ki bodo opravile delo nadomestnega materinstva ali pa postale prodajalke jajčec, pa bodo bolj izpostavljene izkoriščanju.

Nekatere ameriške komentatorke (Steinbock, 2004) opozarjajo, da je pričakovanje, da naj se ženske izpostavijo zahtevnim in tveganim postopkom donacije jajčec iz čistega altruizma, medtem ko drugi kujejo dobiček na račun njihovih tkiv, izkoriščevalsko. Enostranski altruizem v resnici ni nič drugega kot izkoriščanje, nespretno zamaskirano v jezik darovanja. Argument enostranskega altruizma ne vključuje pripoznanja, da je zagotavljanje jajčec oblika načrtnega dela, ki prinaša svoja tveganja, in ne zgolj naravna telesna funkcija.

Nekateri zagovorniki enostranskega altruizma se morda niti ne zavedajo, da ta pojem v resnici izvira iz marksističnega pojmovanja izkoriščanja kot neskladja med vloženim delom in plačilom zanj oziroma prihodkom, ki izvira iz njega. V klasični marksistični analizi obstaja zunanje merilo za določanje tega neskladja, ki pretehta subjektivne interpretacije, vključno z interpretacijami samih delavcev. Ta standard se – kot je znano – nanaša na neravnovesje, ki ima korenine v pogojih podrejenosti, v razmerju med vrednostjo dela, vloženega v izdelavo proizvoda, in plačila, ki ga delavec za to delo prejme. (Pri Marxu gre vedno za *njegovo* delo; samo moški delavec ima, kot v posmeh, svobodo, da svoje delo prodaja, medtem ko žensko reproduktivno delo ni prepoznano *kot* delo (Pateman, 1988; Dodds, 2003).) Če obstaja objektivno neskladje med dodano vrednostjo, ki jo s svojim delom proizvede delavec, in plačilom za to delo, potem lahko govorimo o izkoriščanju. Zamenjajmo »njega« z »njo«. Eden od argumentov, ki se nam ponudijo, je, da so tiste prodajalke jajčec, ki tako ravnajo iz altruizma, izkoriščane. Enako drži za komercialno nadomestno materinstvo, kjer so etnografske študije pokazale na izkoriščevalsko neskladje med plačilom nadomestila materi, ceno, ki jo plačajo starši naročniki, in plačilom, ki ga za postopek zahtevajo klinike (Saravanan, 2013).

Ena od težav, s katerimi se sooča feministična analiza izkoriščanja, je, da ni jasno, kaj reči ženskam, ki kljub očitnemu neskladju med njihovim vložkom in plačilom zanikajo, da bi bile kot nadomestne matere ali oskrbovalke z jajčeci izkoriščane. Marksizem zavračanje delavcev, da bi prepoznali lastno izkoriščanje, razlaga s pomočjo napačne zavesti delavskega razreda, vendar pa se zdi takšno stališče podcenjevalno in pokroviteljsko. Mar se ne bi morale feministke, če si prizadevajo za ponovno pripoznanje in uveljavitev žensk kot *agensov* delovanja, bolj potruditi v iskanju koncepta izkoriščanja, ki ne bi bil pokroviteljski?

Ženske, ki so na podlagi svoje vključenosti v program »posojanja jajčec«, da bi tako dobile dostop do IVF po znižani ceni, sodelovale v neki britanski raziskavi, so večinoma zavračale nocijo, da so izkoriščane, čeprav so se odkritosrčno opisale kot »obupane« (Haines in Taylor, 2011). Namreč, ker se pogosto ne sledi priporočilu Nacionalnega inštituta za zdravstveno in klinično odličnost, po katerem naj bi neplodni pari imeli v nacionalnem zdravstvenem sistemu brezplačen dostop do treh ciklusov zdravljenja, si nekatere ženske IVF ne morejo privoščiti drugače kot prek posojanja jajčec. Vključene v raziskavo so se izrekle, da je bilo njihovo dejanje izraz svobodne izbire, hkrati pa so vztrajale, da se ne želijo odreči nobenemu od svojih jajčec. Nekatere so se strinjale, da so izkoriščane, vendar so svoj položaj sprejele. Morda jim je zatiranje, da gre za njihovo svobodno izbiro, pomagalo pri zburanju občutka, da delujejo avtonomno, in jim vrnilo dostojanstvo, ki jim je bilo odvzeto v, objektivno gledano, izkoriščevalski situaciji (za razdelavo modela dostojanstvenega izkoriščanja gl. Dickenson, 2013). Toda, ali te ženske zares udeležujejo svobodno izbiro? To vprašanje nas spontano vodi k drugemu sklopu temeljnih konceptov, ki so jih izzvale feministične bioetičarke.

Avtonomija in izbira

Feministična bioetika se je, tako kot feministična teorija na splošno, pogosto zanašala na koncepte avtonomije in izbire, vendar jih je v veliki meri tudi kritizirala. Kot smo že omenili, se je kampanja za reformo splava v Ameriki oprla na idejo svobodne izbire, kar pa je omejilo možnosti protesta proti praksam, kot je zakonsko neurejena prodaja jajčec, katere zagovorniki trdijo, da je doniranje jajčec svobodna izbira ženske.

Nekatere druge feministke so se pri kritiziranju uspoljene pristranskosti do žensk zanašale na soroden koncept avtonomije; takšen primer je psihiatrija, kjer so empirične študije pokazale, da je posledica domneve o inherentni škodljivosti ženske avtonomije v mišljenju dvakrat pogostejša diagnoza norosti kot pri moških (Allen, 1987). Prav tako je bil pojem avtonomije ključnega pomena za razvoj feministične medicinske etike v primerih, ko se je ženskam sistematično odrekala svoboda podajanja soglasja na podlagi popolne obveščeniosti o morebitnih tveganjih. Takšen primer je serija legalnih sporov, povezanih z vsiljevanjem carskih rezov kljub splošni predpostavki običajnega prava, po katerem velja, da odraslih ne smemo siliti v medicinske postopke proti njihovi volji (Savage, 2002).

Vztrajanje na tem, da so ženske prav tako kot moški avtonomni subjekti, je bilo na splošno temeljno za feminizem, še zlasti v povezavi z zahtevo, da je treba človekove pravice razumeti kot univerzalne in globalne (Donchin, 2004). Medtem ko je v najpogostejše uporabljanih učbenikih s področja medicinske etike, po kateri naj bi se pri svoji praksi ravnali zdravniki (Beauchamp in Childress, 2012), avtonomija načelo, ki je rangirano pomembnejše od pravičnosti (preostali dve načeli sta

še dobroteljnost in neškodovanje), pa je večina feminističnih bioetičark pravičnost postavila pred avtonomijo (skeptične pa so bile tudi do samega pristopa, temelječega na načelih). Argumenta o avtonomiji so se posluževale tudi v razpravah o etičnosti takšnih »tradicionalnih« praks, kot je žensko obrezovanje, v katerih so se pogosto soočale z vprašanjem, katere pravice so »pomembnejše«: ali pluralistično spoštovanje multikulturnih norm ali individualna pravica žensk do telesne integritete in avtonomije. Feministične politične teoretičarke so to uganko poskušale rešiti z razvijanjem naracij, ki bi avtonomijo in svobodo povezale z vprašanji zatiranja žensk (Hirschmann, 2003).

Čeprav nekateri trdijo, da zahodne feministke svojih individualističnih vrednot ne bi smele vsiljevati nezahodnim kulturam, kar naj bi počele s kritiko takšnih praks, kot je žensko obrezovanje, pa jih indijska feministka Uma Narayan poziva, da naj zgolj zavoljo »strpnosti« ne opustijo kritike represivnih praks v tretjem svetu (Narayan, 1997). Na Četrty mednarodni konferenci o ženskah v Pekingu (1995) so sprejeli podobno zavezo:

Medtem ko moramo upoštevati nacionalne in regionalne značilnosti ter različna zgodovinska, kulturna in religijska ozadja, je dolžnost držav, da ne glede na svoje politične, ekonomske in kulturne sisteme spodbujajo in varujejo človekove pravice in svoboščine ... Vsakršno kršenje ženskih pravic, naj bodo del tradicionalnih običajev ali modernih praks, moramo prepovedati in odpraviti. (Beijing Forum Covenant v Dickenson, 1997b: 112)

Feministična teorija je koncept avtonomije razširila in poglobila z vztrajanjem pri upoštevanju dejanskega socialnega konteksta, v katerem živijo ženske, in s spodbijanjem tega, da bi ženske avtonomno sprejemale prakse, ki so očitno zatiralske. To so po navadi utemeljile s parafrazo Johna Donneja, da »noben moški (ali ženska) ni otok«. Nihče ne obstaja povsem avtonomno: avtonomijo udeležamo v odnosih. Vendar pa »moralni in politični filozofi s tem, ko dajejo konceptu avtonomije osrednjo vlogo, zanemarjajo tisto, kar je za številne ljudi (zlasti ženskam) najpomembnejše /.../, obenem s tem napačno predstavljajo naravo političnih odnosov /.../ ter posledično zagovarjajo družbene in politične ukrepe, ki ne ustrezajo življenjskim realnostim.« (Mendus, 2010: 204)

Drugi način zastavitve je argument Alasdaira MacIntyra, ki pravi, da moramo vprašanju, »kakšne vrste življenje si želim ustvariti«, v katerem se odraža koncept »čiste avtonomije«, dodati vprašanje, »del katere zgodbe sem« (MacIntyre, 1984: 216). Narativna etika, ki so jo sprejele številne feministke – čeprav še zdaleč ni omejena na feminizem –, se je razvila kot odgovor na preveč individualistične modele avtonomije (Lindemann Nelson in Lindemann Nelson, 1995).

Nizozemska feministična bioetičarka Marian Verkerk pa je razvila relacijski model avtonomije, ki ga aplicira na psihiatrično oskrbo (Verkerk, 2001). Omejitve koncepta individualne avtonomije in potreba po relacijskem modelu se kažejo tudi

na področju diagnostike genetskih anomalij (Dickenson, 2006b), kjer »feministična etika /.../ od nas zahteva, da proučimo specifične okoliščine vključenih v testiranja, da upoštevamo njihove dejanske izkušnje in skrbi ter presodimo, kako bi razkrivanje genetskih informacij vplivalo na njihove osebne in družbene odnose« (D'Agincourt-Canning, 2001). K premiku onkraj individualizma pri razvijanju novih konceptov genetske povezanosti poziva tudi britanska feministična bioetičarka Heather Widdows (Widdows, 2006). Gotovo je zelo pomembno, da se pri reprodukciji z medicinsko pomočjo, še zlasti, ko razmišljamo o družbenem pomenu doniranih spolnih celic, osredinjamo na odnose, kar predlaga tudi francosko-ameriška medicinska sociologinja Simone Bateman (Novaes, 1991).

Utelešenje in subjektivnost

Tretje področje, k razvoju katerega je prispevala pomemben delež feministična bioetika, je dvom v kartezijski dualizem oziroma delitev na duha in telo; namesto te delitve so feministične bioetičarke razvile kompleksen pogled na vprašanje, ali je telo zgolj objekt ali pa bi ga morali prepoznati kot neločljivo povezanega z osebo kot subjektom. Ker pa se bioetika ukvarja s tkivi, geni in telesi na splošno, ta razprava ni »zgolj« teoretska, ampak močno vpliva tudi na praktično bioetiko. Natančneje, sodobna biotehnologija odstranjena tkiva pogosto obravnava kot mejna, saj niso več del telesa, ampak pripadajo svetu znanstvenega raziskovanja in trgovine.

Tistih, ki telo dojemajo kot golo stvar med drugimi stvarmi, se bodo vprašanja poblagovljenja telesa praviloma dotaknila manj kot tistih, ki menijo, da teles ne smemo dojemati instrumentalno – ti bodo tudi želeli postaviti meje svobodnemu trgovanju s človeškim tkivom (Satz, 2010; Dickenson, 2007). Nekateri ugledni avtorji zagovarjajo srednjo pot; dopuščajo možnost delnega ali nepopolnega poblagovljenja telesa (Radin, 1996) in si prizadevajo za edinstveno definicijo telesa kot hkrati subjekta in objekta. Ti pristopi so primerljivi s potjo, ki jo je začrtal Maurice Merleau-Ponty, ko je zapisal: »Če je telo le stvar med drugimi stvarmi, je to na močnejši in globlji način kot so one.« (Merleau-Ponty, 1968: 137) Ali kot zapiše Maria Marzano-Parisoli: »Telo ni preprost svetni objekt, ampak objekt, ki ga vsak od nas hkrati *ima* in *je*; je stvar, vendar stvar *sui generis*; je tisto, s čimer razpolagamo, vendar ne v absolutnem pomenu.« (Marzano-Parisoli, 2002: 124) Francoske feministke pa si omenjeno vprašanje zastavljajo tudi v okviru pojmov, kot sta *corps-sujet* in *corps-outil*.

Čeprav je tkivo tako v državah z običajnim pravom kot v tistih s kanonskim pravom obravnavano kot nekaj, kar lahko po odstranitvi iz telesa obravnavamo kot ločeno in odtrgano od identitete (Knoppers, 1991; Dickenson in Alkorta Idiakez, 2008), pa donatorji čutijo drugače – svoje odstranjeno tkivo še vedno dojemajo kot del svoje identitete. Tako so na primer darovalke jajčec bolj pripravljene

donirati, da bi pomagale zanositi drugi ženski, kot pa da bi pripomogle k abstraktni znanstveni raziskavi. Feministična teorija lahko skozi razvijanje utelešene vednosti bioetiki pomaga pri raziskovanju sledov personalnosti in odnosov v tkivu (Waldby, 2002; Carroll in Waldby, 2012).

Globina kritike, ki jo ponuja feministična bioetika, je vidna v tipizaciji Jackie Leach Scully, avtorice, ki je znana po povezovanju kontinentalne in analitične filozofske tradicije. Avtorica zagovarja, da je osnova etike vprašanje utelešenosti, tj. vprašanje, kako regulirati potencialno destruktivne interakcije človeških teles. Tradicionalno si je moralna filozofija moralni subjekt predstavljala kot zavestno racionalno entiteto, ne da bi se pretirano ukvarjala s telesom kot virom moralnega uvida. Jackie Leach Scully pravi, da ta moralna filozofija prehitro odpravi »nenormativna« telesa in vprašanja hendikepa ter pokaže na specifične primere, ko se vsakdanja morala strukturira na podlagi metafor, ki izvirajo iz naših telesnih navad. Na primer, morala lahko ceni ravnotežje zaradi otroških naporov, ki smo jih vložili v to, da bi stali pokonci in hodili (Johnson, 1994). Kot feministična bioetičarka in strokovnjakinja na področju hendikepa meni, da imajo kognitivni procesi korene v senzomotoričnem delovanju telesa, s čimer oporeka kartezijanskemu dualizmu (Leach Scully, 2004).

Ponuja se misel, da so feministke pripravljene bolj kot zagovorniki »malestream«² bioetike dvomiti o instrumentalnem, dualističnem pogledu na telo kot golo orodje, ker so (bila) ženska telesa v politiki in pravu opredeljena kot objekt. Ta domneva seveda preprečuje, da bi bila ženska opredeljena kot celovit subjekt. Takole zapiše Michele le Doeuff: »Biti samo takrat, ko pripadaš drugemu, ne pomeni biti, pomeni imeti status zaznavne kvalitete, kot jo ima po Platonu sladkoba: ‚Biti sladek, vendar ne biti sladek za nekoga, je nemogoče.‘« (Le Doeuff, 1991: 102) Podobno je pri svojem zarisu pojmovanja idealiziranega simbola ženske zapisala Luce Irigaray: »Toda kaj se zgodi, če to blago [ženska] noče na trg?« (Irigaray, 1985: 193) Vendar pa je pri tem potrebne nekaj previdnosti. Čeprav feministke mestoma trdijo, da so bila ženska telesa v zakonski zvezi obravnavana kot lastnina, pa je ta interpretacija s pravnega vidika napačna: v družbah, ki niso bile sužnjelastniške, ženske niso bile lastnina kakor govedo, je pa bila njihova svoboda posedovanja in upravljanja lastnine tipično podrejena moževi volji. Ameriška feministka Catharine MacKinnon to razliko sprejme, vendar pa preobrne njen učinek. Takole piše:

Ženska seksualnost je, družbeno gledano, stvar, ki jo drugi kradejo, prodajajo, kupujejo, z njo trgujejo in si jo izmenjujejo. Pri tem si je ženske niti ne lastijo niti je ne posedujejo, moški pa do nje ne kažejo niti takšne pravne niti takšne življenjske skrbi, kot jo kažejo do lastnine. Biti lastnina bi bil napredek. (MacKinnon, 1989: 175)

² »Malestream« je v feministični terminologiji skovanka med »mainstream« in »male«, in pomeni gledati s stališča moškega, ne da bi upoštevali pomen spola.

Ne glede na to, ali so bile feministke bolj pripravljene dvomiti o dualističnem konceptu telesa zato, ker so bila ženska telesa skozi zgodovino obravnavana kot objekti in ne subjekti, je bila kritika, ki so jo ponudile na tem področju, vplivna in daljnosežna. To še posebej velja za feministično bioetiko. Čeprav je izšla iz nezadovoljstva nad omejitvami konvencionalne bioetike, še zlasti njene politične naivnosti, je feministična bioetika preseгла golo kritiko in postala plodno področje raziskovanja sama po sebi.

Prevod: Katarina Majerhold

Literatura

- ALLEN, HILARY (1987): *Justice Unbalanced: Gender, Psychiatry and Judicial Decisions*. Milton Keynes: Open University Press.
- BARRETT, MICHELLE (1980): *Women's Oppression Today: Problems in Marxist Feminist Analysis*. London: Verso.
- BARTKY, SANDRA L. (1979): On psychological oppression. V *Philosophy and Women*. Belmont, S. Bishop in M. Weinzwieg (ur.), 33–41. CA: Wadsworth.
- BAYLIS, FRANCOISE (2009): For love or money? The saga of the Korean women who provided eggs for embryonic stem cell research. *Journal of Theoretical Medicine and Bioethics* 30: 385–396.
- BEAUCHAMP, TOM L. IN JAMES F. CHILDRESS (2012): *Principles of Biomedical Ethics*. New York: Oxford University Press.
- BIRKE, LYNDY (1999): *Feminism and the Biological Body*. Edinburgh: University of Edinburgh Press.
- BUCHANAN, A. (2011): *Beyond Humanity? The Ethics of Biomedical Enhancement*. Oxford: Oxford University Press.
- CALLAHAN, DANIELE (2012): *In Search of the Good: A Life in Bioethics*. Cambridge, MA: MIT Press.
- CARROLL, KATHERINE IN CATHERINE WALDBY (2012): Informed consent and fresh egg donation for stem cell research: incorporating embodied knowledge into ethical decision-making. *Journal of Bioethical Inquiry* 9: 29–39.
- COOPER, MELINDA (2006): The unborn born again – neo-imperialism, the evangelical right and the culture of life. *Postmodern Culture* 17(1).
- CYRANOSKI, DAVID (2004): Stem-cell research: crunch time for Korea's cloners. *Nature* 429: 12–14. Dostopno na: doi:10.1038/429012a (7. maj 2004).
- D'AGINCOURT-CANNING, L. (2001): Experiences of genetic risk: disclosure and the gendering of responsibility. *Bioethics* 15: 231–247.
- DANIELS, CYNTHIA (2009): Between fathers and fetuses: the social construction of male reproduction and the politics of fetal harm. V *Ethical Issues in Maternal-Fetal Medicine*, D. Dickenson (ur.), 113–130. Cambridge: Cambridge University Press.

- DELPHY, CHRISTINE (1984): *Close to Home: A Materialist Analysis of Women's Oppression*. London: Hutchinson, in association with the Explorations in Feminism Collective.
- DICKENSON, DONNA IN ITZIAR ALKORTA IDIAKEZ (2008): Ova donation for research: an international comparative perspective. *International Journal of Feminist Approaches to Bioethics* 1: 125–144.
- DICKENSON, DONNA (1997a): *Property, Women and Politics: Subjects or Objects?* Cambridge: Polity Press.
- DICKENSON, DONNA (1997b): Counting women in: globalization, democratization and the women's movement. V *The Transformation of Democracy? Globalization and Territorial Democracy*, A. McGrew (ur.), 97–120. Milton Keynes: Open University Press.
- DICKENSON, DONNA (2001): Property and women's alienation from their own reproductive labour. *Bioethics* 15(3): 205–217.
- DICKENSON, DONNA (2004): The threatened trade in human ova. *Nature Reviews Genetics* 5(2): 86.
- DICKENSON, DONNA (2006a): The lady vanishes: what's missing from the stem cell debate. *Journal of Bioethical Inquiry* 3: 43–54.
- DICKENSON, DONNA (2006b): Feminist perspectives on human genetics and reproductive technologies. V *Encyclopedia of Life Sciences*. Chichester: John Wiley.
- DICKENSON, DONNA (2007): *Property in the Body: Feminist Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DICKENSON, DONNA (2009): *Body Shopping: Converting Body Parts to Profit*. Prvo poglavje. Oxford: Oneworld.
- DICKENSON, DONNA (2012): *All That Matters: Bioethics*. Tretje poglavje: *Designer babies, transhumans and lesser mortals*. London: Hodder Education.
- DICKENSON, DONNA (2013): Exploitation and choice in the global egg trade: emotive terminology or necessary critique? V *The Global Body Market: Altruism's Limits*, M. Goodwin (ur.), 21–43. New York: Cambridge University Press.
- DODDS, SUSAN (2003): Women, commodification and stem-cell research. V *Biomedical Ethics Reviews: Stem Cell Research*, J. Humber in R. F. Almeder (ur), 149–175. Totowa, NJ: Humana Press.
- DONCHIN, ANNE (2004): Integrating bioethics and human rights: toward a global feminist approach. V *Linking Visions: Feminist Bioethics, Human Rights and the Developing World*, R. Tong, A. Donchin in S. Dodds (ur.), 31–55. Totowa, NJ: Rowman and Littlefield.
- EVANS, J. H. (2010): Science, bioethics and religion. V *Science and Religion*, P. Harrison (ur.), 207–225. Cambridge: Cambridge University Press.
- FERGUSON, ANN (1991): *Sexual Democracy: Women, Oppression and Revolution*. Boulder: Westview Press.
- FOREMAN, ANN (1977): *Femininity as Alienation: Women and the Family in Marxism and Psychoanalysis*. London: Pluto Press.
- FOX, RENEE C. IN JUDITH P. SWAZEY (2008): *Observing Bioethics*. New York, Oxford:

- Oxford: University Press.
- HAIMES, ERICA IN KEN TAYLOR (2011): An investigation of women's experiences of an IVF egg-sharing scheme for somatic cell nuclear transfer research. Priskevek na konferenci: *PEALS 12th annual symposium on The uses of human reproductive tissue in research and treatment: principles and practice*. Newcastle, Velika Britanija, 23. februar.
- HIRSCHMANN, NANCY J. (2003): *The Subject of Liberty: Toward a Feminist Theory of Freedom*. Princeton: Princeton University Press.
- HOLM, SOREN (2012): Review of Donna Dickenson's Bioethics. V *Times Higher Education Supplement*, 16. avgust.
- IKEMOTO, LISA (2009): Eggs as capital: human egg procurement in the fertility industry and the stem cell research enterprise. *Signs* 34(4): 763–781.
- IRIGARAY, LUCE (1985): *This Sex Which Is Not One*. Ithaca: Cornell University Press.
- JOHNSON, MARK (1994): *Moral Imagination: Implications of Cognitive Science for Ethics*. Chicago: University of Chicago Press.
- KNOPPERS, BARTHA M. (1991): Status, sale and patenting of human genetic material: an international survey. *Nature Reviews Genetics* 1: 23.
- LEACH SCULLY, JACKIE (2004): Normative ethics and non-normative embodiment. Priskevek na konferenci: *Feminist Association of Bioethics conference*. Sydney, november.
- LE DOEUFF, MICHELE (1991): *Hipparchia's Choice: An Essay Concerning Women, Philosophy, Etc.* Oxford: Blackwell.
- LINDEMANN NELSON, HILDE IN JAMES LINDEMANN NELSON (1995): *The Patient in the Family*. London: Routledge.
- LOOPER-FRIEDMAN, SUSAN E. (1995): Keep your laws off my body! Abortion regulation and the takings clause. *New England Law Review* 29: 253.
- MACINTYRE, ALASDAIR (1984): *After Virtue*. London: Duckworth.
- MACKENZIE, CATRIONA (1992): Abortion and embodiment. *Australian Journal of Philosophy* 70: 136–155.
- MACKINNON, CATHERINE A. (1989): *Toward a Feminist Theory of the State*. Cambridge: Harvard University Press.
- MARLEAU-PONTY, MAURICE (1968): *The Visible and the Invisible*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press.
- MARZANO-PARISOLI, MARIA M. (2002): *Penser le corps*. Paris: Presses Universitaires de France.
- MARX, KARL (1973): *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*. New York: Vintage Books.
- MCDONAGH, CAROLYN IN FRANCOISE BAYLIS (2006): Feminists on the inalienability of human embryos. *Hypatia* 21(1): 1–24.
- MCDONAGH, ELAINE (1997): *Breaking the Abortion Deadlock: From Choice to Consent*. Oxford: Oxford University Press.
- MENDUS, SUSAN (2010): Out of the doll's house. V *The Cambridge Medical Ethics*

- Workbook*, D. Dickenson, R. Huxable in M. Parker (ur.), 203–207. Cambridge: Cambridge University Press.
- MERCHANT, JENNIFER (2005): *Procréation et politique aux Etats-Unis (1965-2005)*. Paris: Belin.
- MERCHANT, JENNIFER (2012): Une gestation pour autrui «éthique» est possible? *Travail, Genre, Société* 28: 183–189.
- NARAYAN, UMA (1997): *Dislocating Cultures: Identities, Traditions and Third-World Feminisms*. London: Routledge.
- NOVAES, SIMONE (1991): Don de sang, don de sperme: motivations personnelles and sens social des dons biologiques. V *Biomedecine et devenir de la personne*, S. Novaes (ur.), 265–289. Paris: Editions du Seuil.
- PATEMAN, CAROLE (1988): *The Sexual Contract*. Cambridge: Polity Press.
- RADIN, MARGARET, J. (1996): *Contested Commodities: The Trouble with Trade in Sex, Children, Body Parts and Other Things*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- SARAVANAN, SHEELA (2013): An ethnographic approach to examine exploitation in the context of capacity, trust and experience of commercial surrogacy in India. *Philosophy, Ethics and Humanities. Medicine* 8: 10.
- SATZ, DEBORA (2010): *Why Some Things Should Not Be for Sale: The Moral Limits of Markets*. Oxford: Oxford University Press.
- SAVAGE, WENDY (2002): Caesarean section—who chooses, the woman or her doctor? V *Ethical Issues in Maternal-Fetal Medicine*, D. Dickenson (ur.), 263–284. Cambridge: Cambridge University Press.
- SAVULESCU, JULIAN (2001): Procreative beneficence: why we should select the best children. *Bioethics* 15: 413–426.
- SCHNEIDER, INGRID IN CLAUDIA SCHUMANN (2001): Stem cells, therapeutic cloning, embryo research—women as raw material providers for science and industry. V *Reproductive medicine and genetic engineering: women between self-determination and societal standardisation*, S. L. Herman in M. Kurmann (ur.), 70–79. Berlin: ReproKult Frauen Forum Fortpflanzungsmedizin.
- SPAR, DEBORA L. (2006): *The Baby Business: How Money, Science and Politics Drive the Commerce of Conception*. Cambridge, MA: Harvard Business School Press.
- STEINBOCK, BONNIE (2004): Payment for egg donation and surrogacy. *Mt Sinai Journal of Medicine* 71(4): 55–65.
- VERKERK, MARIAN A. (2001): The care perspective and autonomy. *Medicine, Health Care and Philosophy* 4: 289–294.
- WALDBY, CATHERINE (2002): Biomedicine, tissue transfer and intercorporeality. *Feminist Theory* 3(3): 239–254.
- WALDBY, CATHERINE IN MELINDA COOPER (2008): The biopolitics of reproduction: post-Fordist biotechnology and women's clinical labour. *Australian Feminist Studies* 23(55): 57–73.
- WIDDOWS, HEATHER (2006): The impact of new reproductive technologies on concepts of genetic relatedness and non-relatedness. V *Women's Reproductive Rights*, H.

Widdows, I. Alkorta Idiakes in A. Emaldi Cirion (ur.), 151–165. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

WOO-SUK, HWANG IN DR. (2005): Patient-specific embryonic stem cell lines derived from a SCNT blastocyst. *Science* 308(5729): 1777–1783.